

МАСТАЦКІ ВОБРАЗ ЯК ДЫНАМІЧНАЯ СІСТЭМА

Сучасны навуковы дыскурс шырока карыстаецца паняццямі “структура” і “сістэма”. Гэта зразумела: навука паглыбляецца ў сутнасць рэчаў і з’яў, вучыцца бачыць іх складанасць. Тэорыя слоўнай творчасці таксама не можа абысціся без узбагачэння навуковага апарату, без усё больш тонкага пранікнення ў эстэтычную тканіну твора. Важным у гэтым плане з’яўляецца пытанне аб магчымасці члянэння, разлажэння на часткі пэўнага цэлага, каб лепш зразумець яго прыроду, а таксама аб узаемадзеянні гэтых частак унутры цэлага. Паняцце “структура вобраза” ўжываецца навукоўцамі даволі шырока, сцвярджаецца неабходнасць яе даследавання, але больш-менш распрацаваныя тэорыі тычацца або хутчэй фармальнай, а не змястоўнай структуры, або вобразаў-тропаў. Напрыклад, расійская даследчыца І. Раднянская наступным чынам вызначае структуру вобразаў: яны могуць быць пабудаваныя па “прынцыпу метаніміі (частка ці прыкмета замест цэлага) або па прынцыпу метафары (асацыятыўныя адносіны розных аб’ектаў)” [3, с. 673]. Відавочна, што гаворка ідзе пра вобразы-тропы. М. Эпштэйн пад структурай вобраза мае на ўвазе суадносіны яго прадметнага і сэнсавага планаў і вылучае наступныя тыпы вобразаў: аўталагічныя (у якіх абодва плана супадаюць), металагічныя (тое, што выяўлена, адрозніваецца ад таго, што падразумяваецца), суперлагічныя (тое, што падразумяваецца, пераўзыходзіць тое, што выяўлена, ступенню сваёй усеагульнасці, адцягненасці) [5, с. 254]. Мы лічым, што такое разуменне структуры фармальнае, нас жа ў дадзенай рабоце цікавіць змястоўная структура такіх відаў вобразаў як персанажы, локусы і рэчы. Названыя тры віды вобразаў, на нашу думку, магчыма аб’яднаць у адзіны тып, які мы назавем “рэчыўнымі” ці “субстанцыяльнымі вобразамі”. Падабенства паміж імі заключаецца ў якасці іх сэнсавага напаўнення, якое магчыма прадставіць у выглядзе структуры з наборам асаблівых кампанентаў. Акрамя таго, неабходна адзначыць, што паняцці структуры і сістэмы знаходзяцца паміж сабой у судачыненні. *Структура*, па сутнасці, – сукупнасць кампанентаў, пэўным чынам звязаных паміж сабой у сістэме. Такім чынам, і ў рэчыўным мастацкім вобразе сэнсавыя кампаненты знаходзяцца паміж сабою ва ўзаемасувязі, утвараюць сістэму.

Слоўны мастацкі вобраз – гэта, з лінгвістычнага пункту погляду, слова з дадатковымі ці іншымі, у параўнанні з агульнанароднымі, лексічнымі значэннямі. Пра спецыфіку мастацкага вобраза ў параўнанні са слоўнікавым значэннем слова пісалі многія даследчыкі, у прыватнасці

расійскі акадэмік В. Вінаградаў адзначаў адносна слова ў мастацкім творы, што “яго сэнсавая структура пашыраецца і ўзбагачаецца тымі мастацка-выяўленчымі прырашчэннямі сэнсу, якія развіваюцца ў сістэме цэласнага эстэтычнага аб’екту” [1, с. 50–51]. Шматлікія прырашчэнні сэнсу, якія набывае слова, абазначаючы рэчыўны вобраз у мастацкім творы, на нашу думку, можна абагульніць у некалькі стабільных груп. Дадзеныя групы мы лічым кампанентамі змястоўнай структуры рэчыўных вобразаў. Такім чынам, мы вылучаем наступныя кампаненты:

- 1) культурна-рэчаіснасны кампанент;
- 2) аўтарская ацэнка;
- 3) функцыянальна-мэтавы кампанент;
- 4) мастацкая дэталі.

Працэс складвання вобраза з падобнай структурай можна (з некаторым, непазбежным у навуцы, спрашчэннем) прадставіць наступным чынам: аўтар пры стварэнні мастацкага вобраза перапрацоўвае некаторыя жыццёвыя рэаліі і культурныя з’явы (адсюль – *культурна-рэчаіснасны кампанент*); надзяляе вобраз пэўнымі мэтамі і функцыямі, каб уключыць яго ў структуру тэксту, суаднесці з іншымі вобразамі (*функцыянальна-мэтавы кампанент*); прыўносіць пэўныя дэталі, каб надаць яму канкрэтнасць і непаўторнасць (*кампанент “мастацкая дэталі”*), і, у рэшце рэшт, ацэньвае, зыходзячы са сваіх аксіялагічных ўстановак, этычных нормаў і бачання эстэтычнага ідэалу (*кампанент “аўтарская ацэнка”*).

У кожным відзе вобразаў (персанаж, локус, рэч) і ў кожным канкрэтным вобразе названыя структурныя элементы напаяўняюцца розным зместам. Акрамя таго, большасць кампанентаў маюць у вобразе не адно, а некалькі праяўленняў. Атрымліваецца, што кожны кампанент структуры вобраза таксама з’яўляецца змястоўнай структурай, сістэмай нейкіх узаемазалежных элементаў (так атам уваходзіць у малекулу, але сам уключае ў сябе элементарныя часцінкі).

Зразумела, што не ўсялякі згаданы ў творы прадмет, месца ці асоба будуць у творы паўнацэннымі рэчыўнымі вобразамі, а не мастацкімі дэталіямі. Не кожнае месца, аб’ект прасторы ў творы з’яўляецца вобразам-локусам, а толькі той, у якім адбываюцца асабліва значныя падзеі, на якім канцэнтруецца асабліва ўвага. Гэта месца, якое сваімі ўласцівасцямі, размяшчэннем у прасторы ўплывае на ход падзей, на лёс персанажаў. Не кожны прадмет, згаданы ў творы, з’яўляецца вобразам-рэччу, а толькі такі, які мае значэнне для развіцця сюжэта ці, напрыклад, валоданне якім характарызуе нейкую вельмі істотную ўласцівасць асобы персанажа, нават абумоўлівае яго характар. Не любая жывая істота, нават чалавек, згаданыя ў творы, будуць персанажамі, а толькі тыя, хто

выконвае пэўныя функцыі ў сюжэце, рухае яго наперад. Адрозніваць субстанцыяльныя вобразы ад мастацкіх дэталей трэба, такім чынам, па двух галоўных параметрах: 1) яны маюць у творы асабліваю, значную сэнсавую нагрузку, у іх змесце вылучаецца мноства сэнсаў, якія магчыма аб'яднаць у названыя вышэй кампаненты; 2) рэчыўныя вобразы аказваюць непасрэдны ўплыў на рух дзеяння ў сюжэце.

Кампаненты змястоўнай структуры субстанцыяльных вобразаў, функцыянуючы ў творы, уступаюць у шматлікія ўзаемадзеянні паміж сабой. Змест рэчыўных вобразаў становіцца зразумелым толькі ў кантэксце ўсяго твора. З гэтага вынікае, што на складванне і разуменне вобраза накладвае адбітак як стасункі паміж кампанентамі ўнутры вобраза, так і паміж кампанентамі дадзенага вобраза з кампанентамі іншых вобразаў. Мы мяркуем, што для рэчыўных вобразаў магчымыя ўзаемадзеянні трох відаў:

I) паміж кампанентамі аднаго і таго ж вобраза;

II) паміж кампанентамі розных вобразаў аднаго віду (напрыклад, паміж двума персанажамі);

III) паміж кампанентамі вобразаў розных відаў (напрыклад, паміж персанажам і локусам).

Мы вылучылі тры віды рэчыўных вобразаў (персанажы, локусы і рэчы) і па чатыры кампаненты ў структуры кожнага з іх. Атрымоўваецца, што відаў узаемадзеянняў паміж кампанентамі аднаго вобраза і кампанентамі розных вобразаў налічваецца 114.

Трэба адзначыць таксама, што паміж кампанентамі вобразаў могуць устанаўлівацца розныя віды адносін – як раўнапраўныя, так і іерархічныя.

Можна меркаваць, што вялікая колькасць відаў сувязей паміж кампанентамі вобраза(ў), наяўнасць розных тыпаў адносін, да таго ж – тое, што кожны кампанент структуры мае ў вобразе некалькі праяўленняў, а на практыцы (а не ў фармальнай мадэлі) кампаненты напаўняюцца ў канкрэтных тэкстах самымі рознымі значэннямі – стварае, без перабольшання, бясконцую шматстайнасць узаемадзеянняў сэнсаў унутры вобраза і паміж вобразамі. Што і з'яўляецца прычынай бясконцага мноства мастацкіх вобразаў і твораў.

Відавочна, што ў кожным вобразе закладзена нейкая ідэя. У дачыненні да нашай тэорыі аб структуры вобраза ўзнікае пытанне – у якім са структурных кампанентаў заключана канатацыя? Мы лічым, што ідэйны змест вобраза ствараецца якраз узаемадзеяннямі і ўнікальнымі спалучэннямі паміж сабой канкрэтных складнікаў усіх кампанентаў структуры. Акрамя аўтарскіх ідэй, свядома ўкладзеных пісьменнікам ў

вобраз, ёсць падставы гаварыць таксама пра індывідуальнае ўспрыманне чытачом канкрэтнага вобраза.

Фундаментальная якасць мастацкага вобраза – яго шматзначнасць, тое, што кожны чалавек можа зразумець яго некалькі па-свойму. Так, расійскі даследчык Л. Цімафееў адзначаў: “...Ацэнка мастака не выключае магчымасці нашай ацэнкі, якая можа далёка разысціся з яго ацэнкай” [4, с. 77].

Вядома, што існуюць як суб’ектыўныя, так і аб’ектыўныя прычыны, па якіх адзін і той жа вобраз можа ўспрымацца чытачамі па-рознаму. Суб’ектыўнай прычынай з’яўляецца наяўнасць у кожнага чалавека асабістых густаў і асаблівасцей псіхікі, а аб’ектыўнай – якраз структурнасць сэнсавага напаўнення субстанцыяльных вобразаў. На нашу думку, успрымаючы вобраз, кожны чалавек з усіх кампанентаў, якія ўваходзяць у склад вобраза, несвядома выбірае нейкі з іх галоўным і ад гэтага адштурхоўваецца яго разуменне дадзенага вобраза.

Напрыклад, многія персанажы з адмоўнай аўтарскай ацэнкай у фальклоры і літаратуры маюць у той жа час асобныя прывабныя рысы знешнасці і паводзін, што з’яўляюцца мастацкімі дэталі ў іх структуры; або цікавае і неадназначнае культурнае напаўненне. У выніку, калі ў свядомасці канкрэтнага чытача на першы план выходзіць аўтарская ацэнка дадзенага персанажа, то чытач успрымае яго негатыўна, калі ж яскравыя мастацкія дэталі (ці іншы кампанент структуры) – пазітыўна. Яскравай ілюстрацыяй такой з’явы, на нашу думку, з’яўляецца вобраз Чорнага Ўладара Саурана з рамана Дж.Р.Р. Толкіена “Уладар Пярсцёнкаў”. Калі ў свядомасці чытача на першае месца ўстане аўтарская ацэнка згаданага персанажа – а яна выразна негатыўная – то чалавек успрымае гэты вобраз як адмоўны. Але чытач, які здолее ўбачыць культурнае напаўненне, укладзенае ў вобраз (а прататыпам разглядаемага персанажа, як можна меркаваць, з’яўляецца вярхоўны бог скандынаўскай міфалогіі Одзін), ці якому спадабаюцца асабістыя ўласцівасці дадзенага персанажа (вялікі розум, магільны талент, моцная воля і г.д.), можа ўспрыняць яго зусім не адмоўна, нават наадварот – станоўча.

Акрамя таго, кожны кампанент структуры мае ў вобразе, як правіла, не адно праяўленне, а некалькі. У выніку чытач можа ўспрыняць як вызначальныя нейкія асобныя праяўленні аднаго з кампанентаў. Напрыклад, з-за пэўных суб’ектыўных прычын адны мастацкія дэталі палічыць больш важнымі за астатнія. Напрыклад, аўтарская ацэнка вобраза Пьера Бязухава з рамана Л. Талстога “Вайна і мір” станоўчая. Мастацкія дэталі, якія характарызуюць многія рысы характару П.ера, таксама могуць дазволіць чытачу ўспрымаць яго

станоўча. Але некаторыя дэталі, што апісваюць знешнасць і манеру паводзін героя, можна ўспрыняць і негатыўна – нязграбнасць постаці, баязлівасць, сарамлівасць і г.д. – і калі для канкрэтнага чытача галоўнымі стануць менавіта яны, то ён будзе ставіцца да персанажа адмоўна.

Мастацкі вобраз – дынамічная сістэма: ён развіваецца ў свядомасці аўтара падчас стварэння; яго ўспрыманне змяняецца ў розныя гістарычныя эпохі; ён па-рознаму ўспрымаецца кожным з чытачоў; фальклорны вобраз увогуле працягвае бесперапыннае развіццё ў кожным творчым акце новых носьбітаў фальклорнай традыцыі, удзельнікаў калектыўнага аўтарства. Акадэмік В. Вінаградаў пісаў наконт літаратурнага твора: “... Пастаяннага мастацкага твора няма. Ён вечна ствараецца нанова, вечна змяняецца – ён заўсёды ў працэсе несупынной трансфармацыі. Чытач не толькі “чытае пісьменніка”, але і творыць разам з ім, падстаўляючы ў яго твор ўсё новы і новы змест <...> ён [твор] заўсёды творчасць, тое, што несупынна з’яўляецца і знікае ў мастацкай свядомасці аўтара і чытача” [2, с. 8-10].

Такім чынам, вобразы-локусы і вобразы-рэчы блізкія да вобразаў-персанажаў па сваім сэнсавым нападуненні і змястоўнай структуры. Акрамя таго, яны могуць іграць у творы такую ж значную сюжэтную ролю. На гэтых падставах мы аб’ядноўваем персанажы, локусы і рэчы ў адзіную сэнсава-структурную групу вобразаў пад назвай “рэчыўныя”. У іх змястоўнай структуры вылучаецца чатыры кампаненты: культурна-рэчаіснасны, аўтарская ацэнка, функцыянальна-мэтавы і мастацкая дэталі. Мастацкі вобраз – не статычная, раз і назаўжды зададзеная з’ява. Ён з’яўляецца дынамічнай сістэмай, якая развіваецца як у свядомасці аўтара падчас стварэння твора, так і ў свядомасці кожнага чытача.

Літаратура

1. Виноградов, В.В. О языке художественной литературы / В.В. Виноградов. – М.: Наука, 1959. – 258 с.
2. Виноградов, В.В. О теории художественной речи / В.В. Виноградов / послесл. Д.С. Лихачёва. – М.: Высшая школа, 1971. – 240 с.
3. Роднянская, И.Б. Образ / И.Б. Роднянская // Литературная энциклопедия терминов и понятий / под ред. А.Н. Николюкина. Ин-т научн. информации по общественным наукам РАН. – М.: НПК «Интелвак», 2003. – 1600 с.
4. Тимофеев, Л.И. Основы теории литературы: учеб. пособ. для студентов пед. ин-тов. / Л.И. Тимофеев – изд. 5-е, испр. и доп. – М.: Просвещение, 1976. – 548 с.
5. Эпштейн, М.Н. Образ художественный / М.Н. Эпштейн // Литературный энциклопедический словарь / под общ. ред. В.М. Кожевникова, П.А.

Николаева; редкол.: Л.Г. Андреев [и др.]. – М.: Сов. энциклопедия, 1987. – С. 252-257.